

Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie – Tom II
History of St. Oswald church in Płonkowo – Volumin II

pod redakcją Małgorzaty Grupy, Krzysztofa Jarzęckiego i Wiesława Nowosada
edition Małgorzata Grupa, Krzysztof Jarzęcki and Wiesław Nowosad

Płonkowo 2018

Wydano dzięki wsparciu finansowemu
Lasów Państwowych – Nadleśnictwo Gniewkowo

Recenzenci / Rewiewers

dr Tomasz Dudziński, dr Agata Ulanowska

Redakcja / Editors

Magdalena Szczepańska

Projekt okładki i skład / Cover design and composition

Tomasz Dudziński

Tłumaczenie na j. angielski / English translation

Ewa Józefowicz

© Copyright by Authors and Parafia Rzymskokatolicka p.w. Św. Maksymiliana Marii Kolbego i Św. Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, Pierwszych Męczenników Polskich z siedzibą w Płonkowie

ISBN: 978-83-941851-1-4

Wydawca / Editor

Parafia Rzymskokatolicka p.w. Św. Maksymiliana Marii Kolbego i Św. Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, Pierwszych Męczenników Polskich z siedzibą w Płonkowie, Płonkowo 31, 88-111 Rojewo
www.parafiaplonkowo.pl

Druk / Printing

Eko-Druk Sp.zo.o., Szymany 66, 19-200 Grajewo
www.eko-druk.com, e-mail: biuro@eko-druk.com

Spis treści Contents

<i>Słowo wstępne</i> <i>Foreword</i>	7
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, ks. Józef Bachorz <i>Historia kościoła w Płonkowie</i> <i>History of Płonkowo church</i>	11
Magdalena Krajewska, Adrianna Wojciechowska, Tomasz Kozłowski <i>Zmarli pochowani w kryptach kościoła św. Oswalda w kontekście statusu społeczno-ekonomicznego dawnej ludności Płonkowa i okolic. Wstępna analiza antropologiczna</i> <i>The dead buried in the crypts of St. Oswald church in the context of social-economic status of historical populations of Płonkowo and the area. Preliminary anthropological analysis</i>	33
Krzysztof Jarzęcki, Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa <i>Monety a stratygrafia płonkowskiego kościoła</i> <i>Coins and stratigraphy of Płonkowo church</i>	55
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, Dawid Grupa <i>Relikty odzieży świeckiej</i> <i>Secular clothes relics</i>	65
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, Marcin Nowak <i>Kobiece ozdoby głowy w Płonkowie</i> <i>Woman head ornaments in Płonkowo</i>	81
Sebastian Nowak, Aleksandra Kulesz, Małgorzata Grupa <i>Biżuteria w płonkowskich grobach</i> <i>Jewellery in Płonkowo graves</i>	93
Małgorzata Grupa, Dawid Grupa, Marcin Nowak <i>Pojemnik na kulki zapachowe – moda, prestiż, czy praktyczność?</i> <i>Fashion, prestige or practical reasons? – scents container</i>	107
Małgorzata Grupa, Sebastian Nowak, Wiesław Nowosad <i>Wams, szustokor i żupan – co „mówią” guziki i haftki</i> <i>Jerkins, justacorps, żupan – what buttons and hooks ‘say’</i>	119

Dawid Grupa, Małgorzata Grupa, Wiesław Nowosad <i>Szpilki krawieckie w wyposażeniu grobowym</i> <i>Tailor pins in grave equipment</i>	133
Aleksandra Kulesz, Sebastian Nowak, Krzysztof Jarzęcki <i>Relikty obuwia</i> <i>Footwear relics</i>	145
Magdalena Majorek, Dawid Grupa, Marcin Nowak <i>Wyroby szklane z badań archeologicznych w Płonkowie</i> <i>Glass products from archaeological explorations in Płonkowo</i>	155
<i>Autorzy</i> <i>Contributors</i>	167

Pojemnik na kulki zapachowe – moda, prestiż czy praktyczność?

Fashion, prestige or practical reasons? – scents container

Już w pierwszym tomie *Historii kościoła św. Oswalda w Płonkowie* wspomniano o unikatowym znalezisku nazywanym z pol. „jabłko”, z niem. *Bisamäpfel*, z ang. *pomander*, a franc. *pomme d'ambre* (Grupa i in. 2015, s. 35). Odnaleziony element, odlany z mosiądzu, to górna część niewielkiego pojemnika na pachnidła (nr inw. 171/07, wyk. XIb). Wymiary zabytku: wys. 4,3 cm, śred. 3,7 cm, górna część z okrągłym kołnierzem o śred. 2,4 cm (ryc. 1). Ma on masywne zawieszenie z dziurką. Górna część, dzwonowata, jest ozdobiona trzema ażurowymi wycięciami w kształcie wieloramiennych gwiazdek na przemian z soczewkowymi oraz sześcioma parami niewielkich okrągłych prześwitów oddzielającymi poszczególne elementy zdobień. Niestety od ukazania się tomu 1 autorzy nie znaleźli w publikowanych materiałach archeologicznych zabytku, który byłby chociaż w jakimś stopniu podobny do prezentowanego fragmentu „jabłka”.

Jabłko znalezione w wiejskiej nekropoli w Płonkowie było pojemnikiem na kompozycję substancji pachnących mieszanych z ziół i przypraw, noszonym przy pasku lub jako wisior na szyi ze sznurem koralu czy łańcuchem. Pojemniki takie zazwyczaj, jak wspomniano, wykonane były ze stopu srebra czy złota, ale jabłko z Płonkowa wykonano z mosiądzu, który pierwotnie świecił podobnym blaskiem jak złoto. Trudno do końca określić, jaki typ jabłka prezentuje egzemplarz płonkowski, ponieważ zachowała się tylko jego górna część.

Encyklopedia staropolska wymienia także inne nazwy tego przedmiotu – „balsamka, dawniej zwana banieczką, małe naczynko, puszcza, jabłuszko ze złota, srebra lub kryształu na balsamy i rozmaite wonie, przez białogłowy zawieszane na szyi lub noszone za gorsem, było w dawnych czasach koniecznym sprzętem w gotowni zamożniejszych niewiast. Zniewieściaty Stanisław August miał zawsze przy sobie balsamkę z pachnidłem. Balsamkami nazywano także pewien gatunek jabłek w dawnej Polsce” (Głoger 1900–1903).

Rozmiary „jabłek” były różne, w zależności od tego, do czego je przyczepiano, ale przeciętnie ich średnice wahały się od 1,5 do 8 cm. Pojemniki zazwyczaj wykonane były ze stopu srebra bądź

First volume of *Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie* (History of St. Oswald church in Płonkowie) mentions a unique find, called in Polish language – *jabłko* (apple), in German – *Bisamäpfel*, in English – *pomander*, and in French – *pomme d'ambre* (Grupa et al. 2015, p. 35). Excavated element, cast of brass, is an upper part of a small scents container (inv. no 171/07, trench XIb). The object's sizes: height 4.3 cm, diameter 3.7 cm, upper part with circular collar with diameter of 2.4 cm (fig. 1). It is equipped with a solid handle with a hole. Upper bell-shaped element is decorated with three openwork cuts, forming multi-armed stars, in turn with lens-shaped ones and six pairs of round holes, separating particular decoration sets. Unfortunately, since the first volume's editing, the authors have not succeeded in finding any archaeological objects, which could remind, even generally, presented 'apple' fragment.

'The apple' excavated in rural necropolis in Płonkowie was a container for scents composition, consisting of herbs and spices mixture, worn at clothes belt or as a pendant on the neck together with beads or chains. These containers were made as a rule of silver and gold alloys, although the artifact from Płonkowie was cast of brass, which originally shone like gold. Moreover, it is difficult to define which 'apple' type is represented by Płonkowie find, as only its upper section has survived.

Encyklopedia staropolska also lists the other names for this object – 'balsamka' (balm container), formerly called 'banieczka' (small can), 'małe naczynko' (small dish), 'puszcza' (can), 'jabłuszko ze złota' (gold apple), alternatively made of silver or crystal for balms and various scents, worn by women on their necks or bosoms, which was a necessary object in old times on wealthy women's dressing tables. Effeminate Stanisław August always had a scents container with him. 'Balsamka' was also a name for some brands of apples in historical Poland' (Głoger 1900–1903).

'Apple' sizes were various and depended on where they were attached, but average diameters balanced between 1.5 to 8 cm and were usually manufactured of silver or gold alloys. With names

Ryc. 1. Fragment pojemnika na pachnidła, przed konserwacją (fot. D. Grupa)

Fig. 1. Fragment of a pomander before conservation (photo D. Grupa)

złota. Pod podanymi wyżej nazwami znane były już w XVI wieku, wcześniej nazywano je z łac. *pomum Ambrae* lub *pomum odiferum*. Wszystkie znane w tamtych czasach substancje o miłym i przyjemnym zapachu mogły wejść w skład przygotowywanej mieszanki. Należały do nich specyfiki pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego, między innymi piżmo, ambra, płatki róż, gałka muszkatołowa, lawenda, goździki, szafran, tatarak, drewno dzikich oliwek, wióry sosnowe, czerwone lub białe drzewo sandałowe, pomarańcza, cytryna i wiele innych. Czasami mieszano je z woskiem (ryc. 2). Noszone na końcu długich łańcuchów pomandery poruszały się delikatnie wraz z falowaniem dolnej części sukni. Wewnątrz kulka woskowa z wonnościami lekko ocierała się o metal. Przy tej czynności metal lekko się nagrzewał razem z woskiem, co prowadziło do uwalniania zapachu z przygotowanej mikstury. Przy delikatnym poruszaniu pomanderem zapach wydzieliał się zdecydowanie intensywniej.

listed above, they had already been known in 16th c and had been called in Latin *pomum Ambrae* or *pomum odiferum*. To prepare the desired mixture, all substances with nice fragrances, known in those times, could be used as inserts and they included plants, animal substances and minerals, like: musk, ambergris, rose petals, nutmeg, lavender, cloves, saffron, calamus, wild olive wood, pine chips, red or white sandalwood, orange, lemon and many others, all sometimes mixed with wax (fig. 2). Worn on long chains, they moved delicately with bottom dress parts while walking and the wax ball inside also moved and rubbed against metal inside, that in turn made metal and wax heat a little, what released scents from the mixture. When the 'apple' was moved intentionally, the fragrance was more intense.

These objects can be found in pictures from 16th–17th c. Representatives of aristocracy (even children) wore them as elements of jewelry, fixed to metal belts constructed of oval links (fig. 3) or rosaries held in hands (fig. 4) or tied in a waist.

Ryc. 2. Próba rekonstrukcji pojemnika na pachnidła z kulką woskową (rys. M. Nowak)

Fig. 2. Reconstruction of a pomander with a wax ball (drawing M. Nowak)

Ryc. 3. Portret córki Sebastiana Lubomirskiego, pomander zawieszony na długim łańcuchu u dołu sukni, malarz nieznany, ok. 1600, olej na płótnie, Muzeum Narodowe, Warszawa (domena publiczna)

Fig. 3. Portrait of a daughter of Sebastian Lubomirski, pomander hangs down the dress on a long chain, unknown painter, about 1600, oil painting, The National Museum in Warsaw (public domain)

Ryc. 4. Fragment obrazu przedstawiający Helene Salsburg z różańcem wykonanym z czerwonego koralu z dużym, najprawdopodobniej złotym jabłkiem, 1549, Bartholomäus Bruyn the Elder (1493–1555), lokalizacja nieznana

Fig. 4. Fragment of a painting presenting Helene Salsburg with a rosary made of red coral with a big pomander, probably gold, 1549, Bartholomäus Bruyn the Elder (1493–1555), location unknown

Przedmioty te można odszukać na obrazach z XVI–XVII wieku. Przedstawiciele arystokracji (nawet dzieci) nosili je jako elementy biżuterii przy metalowych pasach skonstruowanych z owalnych ogniw (ryc. 3) lub przy różańcach, trzymanyh w ręku (ryc. 4) albo przewiązanych w pasie.

Jednym z najwcześniejszych znanych nam przedstawień jest cykl portretów rodzinnych wykonanych przez Bartholomäusa Bruyna¹, gdzie kobiety i mężczyźni mają w dłoniach złote łańcuchy lub różańce kunsztownej roboty z jabłkami. Na jego obrazach znajdujemy często przedstawicieli obu płci trzymających w dłoniach kwiat, być może jest to symbolicznie powiązane z zapachowymi jabłkami.

Na obrazach Cornelisa van der Voort (Antwerp 1576–1624 Amsterdam) spotykamy kobiety ubrane w jedwabne, czarne suknie z gorsetami wykonanymi z kolorowych jedwabów z nićmi z metalowym opłotem w kolorze złota, często z białymi kryzami i koronkowymi czepkami. Kobiety w pasie mają złote łańcuchy; na ich końcach umieszczone są małe ażurowe jabłka, często zdobione perłami lub kamieniami szlachetnymi. Analizując portrety dziecięce z tego okresu, można łatwo popełnić błąd, biorąc zapachowe jabłka za dziecięce grzechotki. Jednak analiza podobieństw i sposób mocowania dziecięcej biżuterii w taki sam sposób jak u dorosłych przemawia bardziej za interpretacją ich jako zapachowych pojemników.

W Bonnefantenmuseum w Maastricht (Holandia) znajduje się średniowieczna drewniana figurka klęczącej Marii Magdaleny, wykonana przez Jana van Steffeswerta ok. 1525 roku (nr inw. 1005269) (ryc. 5). Kobieta ma na sobie renesansową suknię, dopasowaną do wysokości talii, w kolorze złotym, z krótkimi rękawami zakończonymi zaokrąglonymi nacięciami. Pod spodem znajduje się długi zielony rękaw, zapewne dopinany pod mankietem (był to sposób konstrukcji sukni dość popularny w XV i XVI wieku), wykończony jasną kontrastującą listwą, która zbliżona jest kolorystycznie do mankieta Inianej koszuli w formie bufki, wyglądającej w przekroju jak żeberkowy koralik. Talię i biodra kobiety artysta podkreślił szerokim, chyba skórzanym, pasem, lekko opadającym w dół i spiętym metalowym kwadratowym elementem ze szklaną ozdobą lub kamieniem szlachetnym pośrodku. Od tej części paska

---

¹ Der Ältere Wesel(?) 1493–1555, Köln (Bildnisdiptychon des Gerhard Pilgrim und seiner Frau Anna Pilgrim, geb. Strauss, 1528, Eichenholz, jeweils 38 × 30,5 cm mit dem originalen Rahmen. Leihgabe des Kölner Gymnasial- und Stiftungsfonds, WRM Dep. 0014/0015. Foto: Rheinisches Bildarchiv Köln; Das Ehepaar Heinrich und Hilgin Salzburg, 1549, Eichenholz jeweils 82 × 55 cm, Wallraf-Richartz-Museum, Köln, WRM 253 und 252; Portret kobiety z różańcem, zm. 1547).

One of the earliest images known to us consists of family portraits series, painted by Bartholomäus Bruyn¹, where both men and women hold in their hands gold chains or rosaries with sophisticated ‘apples’. Looking at his paintings, we often see representatives of both sexes holding flowers in their hands, possibly symbolic association with scented ‘apples’.

Pictures of Cornelis van der Voort (Antwerp 1576–1624 Amsterdam) present women dressed in silk black robes, with bodices made of colorful silk textiles, with threads containing golden metal braiding, often with white ruff collars and laced bonnets. The women have gold chains with small openwork ‘apples’, often decorated with pearls or gems, in their waists. Analyzing children portraits of the period, we can easily make a mistake taking these scents containers for baby’s rattles.

In Bonnefantenmuseum in Maastricht (Holland) there is a mediaeval wooden figure of kneeling Mary Magdalene, made by Johan van Steffeswert about 1525 (inv. no 1005269) (fig. 5). The woman is wearing a Renaissance golden robe, tight at the bodice, with short sleeves finished with semi-round cuts. Under them there are long green sleeves, probably pinned under cuffs (that was very popular way of dress construction in 15th c and 16th c), finished with contrasting bright band, similar to cuffs of linen shirt forming a puff, in cross section like a ribbed bead. Waist and hips are marked by the artist by broad, possibly leather belt, slightly falling down and finished with a metal square element, ornamented by glass or gem decoration in the middle. In this belt part a metal chain with openwork ball for scented substances is fastened, reaching bottom rims of the dress. The ball consists of two parts, with holes for emitting fragrances from wax mass inside. It should be remarked, that one hundred years later these scents containers were placed at women dresses in the same way. The portrait from before 1618 (Polish painter) presents a standing young woman – Krystyna or Barbara Lubomirska, a daughter of castellan Sebastian Lubomirski and his second wife Anna from Ruszcza Branicka (Gutowska-Dudek 2012, pp. 22, 79). The woman is wearing a beautiful red patterned velvet robe. Richly ornamented chain has an openwork pomander hanging from one end. It is difficult to define in this case, if round and pierced chain elements could have

---

¹ Der Ältere Wesel(?) 1493–1555, Köln (Bildnisdiptychon des Gerhard Pilgrim und seiner Frau Anna Pilgrim, geb. Strauss, 1528, Eichenholz, jeweils 38 × 30,5 cm mit dem originalen Rahmen. Leihgabe des Kölner Gymnasial- und Stiftungsfonds, WRM Dep. 0014/0015. Photo: Rheinisches Bildarchiv Köln; Das Ehepaar Heinrich und Hilgin Salzburg, 1549, Eichenholz jeweils 82 × 55 cm, Wallraf-Richartz-Museum, Köln, WRM 253 und 252; Porträt einer Frau mit Rosenkranz, died 1547).

odchodzi metalowy łańcuch, sięgający do dolnej krawędzi sukni wierzchniej. Na końcu łańcucha znajduje się ażurowa kula, która była wykorzystywana jako pojemnik na kulkę zapachową. Kula jest złożona z dwóch części; zarówno w dolnej, jak i górnej znajdują się otwory, przez które wydzieliał się zapach zachowany w woskowej masie. Należy zauważyć, że sto lat później zapachowe pojemniki przy sukniach kobiecych umocowywano w taki sam sposób. Na portrecie sprzed 1618 roku (malarz polski) przedstawiona jest stojąca młoda kobieta – Krystyna lub Barbara Lubomirska, córka kasztelana Sebastiana Lubomirskiego i jego drugiej żony Anny z Ruszczy Branickiej (Gutowska-Dudek 2012, s. 22, 79). Kobieta ubrana jest w piękną czerwoną suknię z wzorzystego aksamitu. Na bardzo ozdobnym łańcuchu zaczepiony jest u dołu ażurowy pomander. Trudno w tym przypadku określić, czy kuliste i ażurowe elementy łańcucha mogły być wykorzystywane jako pojemniki na mikstury zapachowe (ryc. 3), chociaż mogły być w ten sposób skonstruowane. Podczas ruchu fałd sukni zapach wydzieliał się zdecydowanie intensywniej. Wszystkie znane produkty tamtego okresu, rozsiewające miły i przyjazny zapach mogły wejść w skład przygotowywanej mieszaniny. Należały do nich specyfiki pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego.

Historia zapachowych pojemników ściśle wiąże się z historią perfum i wymaga zdecydowanie szerszego omówienia. W zbiorach muzealnych są to nieliczne eksponaty. W Muzeum Narodowym w Kopenhadze złote jabłko zawieszane jest na krótkim łańcuszku zakończonym kółkiem, które można było zakładać na palec (Grinder-Hansen 2002, s. 178–179). Być może takiej właśnie konstrukcji była: *1 galka srebrna z kolkiem i łańcuszkiem króciuchnym, w którym jest ambra woniąca* spisana w inwentarzu pośmiertnym szewca Urbana Scholza, zm. 23 X 1626 roku (Inwentarze 1961, s. 412). W inwentarzu po Józefie Bagniewskim² znajduje się informacja o zestawie luksusowych przedmiotów: *Kompasik trojgraniasty srebrny z tarczami pozłocistymi i balsamiczkami trzema wysuwanemi* (APGd, SztumZ 4, s. 182).

Przedstawiani na portretach władcy i szlachetnie urodzeni bardzo często mają różne drobiazgi jubilerskie, w tym także pomander. Należy zaznaczyć, że nie wszędzie wykonywano tego typu portrety. W przypadku twórczości Juana Pantoji de la Cruz, portretującego hiszpańską rodzinę królewską za panowania króla

---

² Józef Bagniewski był przedstawicielem średniozamożnej szlachty w Prusach Królewskich. Był synem Teodora, podwojewódzkiego malborskiego, dziedzica Żyglądu w ziemi chełmińskiej i Barbary Chełstowskiej. Zmarł zapewne w początkach 1759 roku, a inwentarz, z którego pochodzi informacja o kompasiku i balsamiczkach, sporządzony został 15 marca 1759 roku w Waplewie w województwie malborskim, już po jego śmierci, na polecenie wdowy Marianny Katarzyny z Chrząstowskich Bagniewskiej.

served as containers for scented mixtures as well (fig. 3), although they could have had such construction.

History of scents containers is closely connected with history of perfumes and requires more detailed description. Museum collections possess only single exhibits. The National Museum in Copenhagen exhibits a gold apple hanging on a short chain, finished with a ring for putting it on a finger (Grinder-Hansen 2002, pp. 178–179). That might have been construction of an

Ryc. 5. Figurka Marii Magdaleny z pojemnikiem na zapachy zawieszonym na łańcuchu w dolnej części sukni, wykonana przez Jana van Steffeswerta ok. 1525 roku, w Bonnefantenmuseum w Maastricht – Holandia (nr inw. 1005269)

Fig. 5. Figure of Mary Magdalene with a pomander hanging down the dress on a long chain, made by Johan van Steffeswert, about 1525, in Bonnefantenmuseum in Maastricht, Holand (inv. no 10005269)

Filipa II, dobór ozdób jubilerskich był uzależniony np. od wieku malowanej osoby. Dorośli członkowie rodziny przedstawiani byli w sposób klasyczny, bez większej ilości widocznej biżuterii. Bardzo ciekawe natomiast są portrety dzieci. W okresie trwania zarazy brano się o przyszłych królów i królowe, starano się więc zabezpieczyć ich przed wszelkimi nieszczęściami. Jest to bardzo dobrze widoczne na portrecie infantki Anny Marii z 1602 roku. Przyszła królowa Francji przedstawiona została w dziecięcej wersji dworskiej sukienki, którą przepasano paskiem ozdobionym dużą ilością przedmiotów uznawanych za ochronę przed śmiercią, chorobą, a nawet zawistnym ludzkim spojrzeniem. Były wśród nich: czerwony koral, różaniec, woreczek amuletowy, a także wspomniany pomander zawierający ochronne wonności. Anna Maria nie była jedynym królewskim dzieckiem przedstawionym z takim pasem. Podobne elementy występują na wszystkich obrazach dzieci należących do hiszpańskiej rodziny królewskiej. Pasy miały mniej lub więcej elementów, ale zazwyczaj przedstawiane były w ten sam sposób, co pozwala identyfikować każdy przedmiot osobno.

Występujące na licznych przedstawieniach ikonograficznych pojemniki na pachnidła zaliczane są do bardzo rzadkich znalezisk archeologicznych. Należały one do władców, arystokracji, właścicieli ziemskich oraz kupców. Pachnidła miały chronić osobę przed niepożądanym zapachem, a w niektórych okresach wierzono, że także od zarazy. W wielu przypadkach umieszczano je jako paciory w różańcach. Ich celem było rozsiewanie wokół osoby przyjemnego zapachu, stąd różnego rodzaju ażurowe ozdoby na powierzchni jabłka. Informacje o takich jabłuskach w zestawie różańców znajdujemy w inwentarzach pośmiertnych (Inwentarze 1961, s. 56, 133; Grupa i in. 2015, s. 35).

Znaczący wpływ na popularność pomanderów miało wiele czynników związanych z ich wartością jubilerską, funkcją użytkową oraz brakiem wiedzy medycznej. Należy pamiętać, że przed rozwojem medycyny największym zagrożeniem dla dużych społeczności były wszelkiego rodzaju zarazy dziesiątkujące ludność. Wierzono, że zgniłe powietrze mogło wnikać do wnętrza ciała przez pory w skórze, zatem najprostszym sposobem na uniknięcie zarazy było oczyszczenie powietrza silnymi substancjami zapachowymi. Nic dziwnego, że moda na pomandery i pachnidła najszybciej rozwijała się w rejonach dotkniętych morowym powietrzem.

Podczas zarazy toruńskiej w 1625 roku pomandery, nazywane w tamtym okresie balsamkami lub balsamkami³, nabywała

---

³ Balsamka (łac. *balsamum*) – baniecza, flakonik lub mała puszcza, najczęściej z oprawionego w złoto agatu lub kryształu, do przechowywania balsamów i pachnidła. Rozpowszechniona w XVI–XVIII wieku, noszona jako wisior lub brelok przez przedstawicieli obu płci (Turnau 1999, s. 18).

object described in this way: *1 silver ball with short chain, containing scenting ambergris* listed in posthumous inventory of a shoe-maker Urban Scholz, died on 23rd October 1626 (Inwentarze 1961, p. 412). The inventory of Józef Bagniewski² includes information concerning a luxurious set of: *Silver triangular compass with gilded faces and three sliding balm containers* (APGd, Sztum V 4, p. 182).

Rulers and nobles portrayed by various painters are often equipped with various jewelry, containing pomanders. In case of Juan Pantoja de la Cruz's works, portraying Spanish royal family of the times of king Philip II, selection of jewels depended on age of a painted personality. Adult family members were presented in a classical way, without too much jewelry, contrary to infants and children, whose images are exceptionally interesting. During numerous epidemics, care for future royalty was very high and everybody tried to protect them from various calamities. It is clearly legible in the portrait of infant Ann Mary from 1602. Future queen of France was presented in a child version of a court dress, tied with a belt decorated with plenty of different objects, regarded as protecting from death, disease and even evil human look. The objects contained: a red bead, a rosary, an amulet bag and a pomander, containing protective essences. Ann Mary was not the only royal child portrayed with such a belt. Similar elements appear in all royal infants images and the belts had more or fewer elements, but usually they were presented the same way, what enables identification of every single item.

Scents containers appearing in numerous iconographical images are very rare archaeological finds. They belonged to royalty, aristocracy, landowners and merchants and their function was to protect a person from undesired odors and in some periods it was believed that from epidemics as well (in many examples they were placed as beads in rosaries to emit nice smells through openings in their surfaces. Information concerning these 'apples' in rosaries sets are found in posthumous inventories (Inwentarze 1961, p. 56, 133; Grupa et al. 2015, p. 35).

Pomanders were popular due to various reasons, like: their material value as jewels, usable function and lack of medical knowledge and awareness, because we should remember that in times before medical sciences development all kinds of epidemics

---

² Józef Bagniewski was a representative of middle class nobility in The Royal Prussia. He was a son of Theodor, Malbork sub-voivode, a heir of Żygląd in Chelmino Land and Barbara Chelstowska. He might have died in the beginning of 1759 and the inventory including information concerning these luxurious objects was made on 15th March 1759 in Waplewo, Malbork province, after his death, on the request of a widow Marianna Katarzyna from Chrzastowski Bagniewska.

nie tylko szlachta i bogaci kupcy, ale także biedniejsi mieszczanie, którzy np. za 16 groszy kupowali tzw. poduszcзки zapachowe na serce. Kawalki materiału wypełniano suszonymi roślinami o intensywnym zapachu, nasączano olejkami, a następnie zaszywano, formując w ten sposób małe poduszcзки (Pękacka-Falkowska 2009, s. 106, 112, 124). Pomandery czy poduszcзки mogły należeć do talizmanów antymorowych tudzież leczniczych wisiorów. Zainteresowani tymi produktami mogli je wykonać sami lub zakupić w aptece. W gdańskim poradniku z 1708 roku zalecano osobom wychodzącym z domu wachanie lub żucie aromatycznych ziół (Kizik 2012, s. 251). Wybrane mikstury wkładano także do ażurowej gałki znajdującej się przy lasce. W tym przypadku właściciel, unosząc laskę, wprawiał w ruch zapachową kulkę, która poruszając się w taki sam sposób jak w jabłku, wydzielala zapachy.

Pojemniki na wonności były przedmiotami osobistymi, niewielkich rozmiarów i najczęściej łączono je z innymi ozdobami bądź też były ich integralną częścią. Można przypuszczać, że w miejscach, gdzie przebywała większa ilość ludzi, różnorodność zapachów musiała być przytłaczająca. Z drugiej strony jeśli ktoś nie posiadał własnego pomandera, to stanowił swego rodzaju „zagrożenie epidemiologiczne”. Problem ten rozwiązano, tworząc większe wersje pomanderów w formie metalowych ozdób ustawianych na stolikach. Jeden z takich pojemników na wonności, datowany na ok. 1750 rok, zachował się w zbiorach Muzeum Pałacu w Wilanowie.

Na podstawie różnego rodzaju spisów inwentarzowych można przypuszczać, że pomandery pełniły bardzo istotną funkcję także jako ozdoby stroju i oznaka pozycji społecznej właściciela. Dość powszechnie wzmianki o balsamkach („jabłkach na piżmo”, „gruszkach na piżmo”, „klatkach na pachnidła” i „łańcuchach perfumowanych”) pojawiają się w pośmiertnych spisach inwentarzowych magnatów i szlachetnie urodzonych wielmożów. Z zapisów takich wynika, że kasztelan rogoziński Krystian Kierski posiadał *balsamiczkę na kształt zegarka, granacikami sadzoną*. Także Julian Ursyn Niemcewicz wspominał, że jednym z dzieł jubilerskich znajdujących się w zbiorach skarbcza królewskiego w Krakowie w 1599 roku, obok puszki do piżma, było *jabłko do piżma na sznurze ze złota ciągniętego nie wielkie, [które] J. K. M. wziąć raczył*. W testamencie Adama Stanisława Kossowskiego, ławnika ziemskiego chełmińskiego, spisany 19 VII 1745 roku w konotacji klejnotów znajduje się *Balsamiczka srebrna, pozłacana z łańcuszkiem porwanym* (Nowosad, Kowalkowski 2016, s. 276). Jak wynika z tego zapisu, „balsamiczka” była chyba dość intensywnie używana, a pomimo zniszczeń chociażby łańcuszka przedstawiała jeszcze pewną wartość. Wzmianka o pojemnikach na pachnidła wkładła się także pomiędzy kazania Piotra Skargi, który wspomni-

had been the greatest threat for big population centers. It was commonly believed that ‘bad air’ could penetrate human bodies coming through skin pores, therefore the easiest method to avoid pests was clearing the air with strong aromatic substances. No wonder that fashion for pomanders and various scents developed the fastest in regions attacked by ‘bad air’.

During epidemic in Toruń in 1625 pomanders, called ‘balsaminka’ or ‘balsamka’³, were purchased not only by nobles and rich merchants, but also by poorer burghers, who e.g. bought for 16 groshes so-called scenting pillows for a heart. Pieces of textile were filled with dried intensely smelling plants and oils and then sewn close forming small pillows (Pękacka-Falkowska 2009, p. 106, 112, 124). Pomanders or pillows were anti-pests talismans or healing pendants and they were either bought in medical stalls or made individually. Gdańsk reference book from 1708 advised people leaving their homes smelling or chewing aromatic herbs (Kizik 2012, p. 251). Selected mixtures were also inserted inside openwork walking stick balls, when an owner moving a stick spread fragrance around.

Scents containers belonged to personal objects and were attached to other decorations and we can suppose that in crowded places a variety of all these scents must have been overwhelming. On the other hand, not possessing his own pomander created ‘epidemic threat’ for others. The problem was solved producing bigger versions of pomanders in forms of metal decorations put on tables. One of these objects, dated from about 1750, has preserved in collections of The Museum in The Palace of Wilanów.

Basing on various inventory lists, we can suppose that pomanders were also very important as elements of clothes decorations and signs of an owner’s social position. Common remarks describing ‘balsamka’ (‘jabłko na piżmo’ (apple for musk), ‘gruszka na piżmo’ (pear for musk), ‘klatka na pachnidła’ (cage for scents) and ‘łańcuchy perfumowane’ (perfumed chains) appear in posthumous legacies and inventories of magnates and rich landowners. One of this notes informs us that Rogoźno castellan Krystian Kierski was an owner of ‘*balsamiczka*’ in shape of a watch incrustated with garnets’. Julian Ursyn Niemcewicz also mentioned some of goldsmith’s works in collection of royal treasury in Krakow in 1599; apart from a can for musk, there was also ‘*an apple for musk on a gold chain, not too big, [which] J. K. M. (His Royal Highness) condescended to take*. The last will of Adam Stanisław Kossowski, Chełmno land councilor, written on 19th

³ Balsamka (Lat. *balsamum*) – a ball, flask or a small can, of crystal or agate in gold frames for keeping balms and scents. Popular between 16th–18th c, worn as a pendant or a key-fob by representatives of both sexes (Turnau 1999, p. 18).

nał o: *skrzyneczce, w której jest piżmo i wonia wdzięczna, cokolwiek doń zbliżysz, wszystko onym piżmem wonia.*

Nie tylko moiżni w swoich spisach pośmierlnych mieli wzmianki o pomanderach. Podobne zapisy widnieją w spisach sporządzonech po śmierce zwykłych rzemieślników. Inwentarz pośmierlny krawca Piotra Endemana informuje, że zmarły posiadał balsamkę, którą można było dodatkowo wycenić: *balsamiczka w gruszkę 1 lutów 1¼ – tyńfów 3* (Inwentarze 1962, s. 190)⁴.

Puzderka na wonności opisywane były w różnych inwentarzach także ze względu na kunszt jubilerski lub wysoką jakość i cenę wykorzystanych materiałów: *balsamiczka z [grawerowanym] portretem, u której jest rubinków 15* lub *balsamiczka mała, srebrna, pozłacana*. Czasami pomandery oddawano jako dary wotywnne do świątyni. Srebrną balsamiczkę podobno miał ofiarować jednej z poznańskich parafii Jan Kochanowski. Do tej pory w zbiorach jasnogórskich znajduje się mały perłowy pojemnik na wonności zawieszony u dołu rubinowej sukienki Matki Boskiej Częstochowskiej. Pomander ofiarowała w latach trzydziestych XVIII wieku pani Ponińska, ówczesna kasztelanowa poznańska.

Ze względu na skład samych pachnideli i sposób ich przygotowywania wspominają o nich zapisy inwentarzowe sporządzone przez aptekarzy: inwentarz pośmierlny aptekarza Stanisława Głębowicza (zm. 7 II 1711) (Inwentarze 1962, s. 65–67) czy inwentarz pośmierlny aptekarzy, małżonków Daniela i Doroty Tepperów z 27 X 1718 (Inwentarze 1962, s. 165–183). Specyfiki apteczne wraz z aromatami zgromadzone przez małżonków wymagały dużej wiedzy i oczywiście zasobów finansowych. Lista dłużników informowała, kto przede wszystkim zaopatrywał się u nich w różne specyfiki, a byli to wysokiej rangi arystokraci i szlachta. Niestety lista podaje tylko kwoty, a nie produkty, które za nie nabywano.

Nierzadko cena wkładów zapachowych do balsamek była bardzo wygórowana. Zależało to w głównej mierze od substancji zapachowych oraz utrwalających użytych przy wykonaniu każdego wkładu. Wraz z rozwojem handlu na rynku pojawiały się mniej lub bardziej egzotyczne substancje wykorzystywane do produkcji wonności. Wspominana w zapisach *ambra* jest tego bardzo dobrym przykładem. Zgodnie z obecną definicją: „ambra (*Ambergris Tincture*) to wydzielina z przewodu pokarmowego kaszalota (*Physeter macrocephalus*), która jest prawdopodobnie wynikiem niestrawności lub zaporcia wieloryba”⁵. Jest to jedna z niewielu substancji pochodzenia zwierzęcego wykorzystywana przy produkcji

---

⁴ Czasami w zapisach testamentowych wskazywano proveniencję wyrobów złotniczych, co pozwalało na ich dokładniejszą wycenę i wskazywało nazwę użytą: „1 balsamka Auspurska” z 1779 roku.

⁵ <http://www.bojensen.net/EssentialOilsEng/EssentialOils01/EssentiaOils01.htm#Amber>.

July 1745 in the list of jewels contains *Balsamiczka srebrna, pozłacana z łańcuszkiem porwanym* (*Silver gilded apple with broken chain*) (Nowosad, Kowalkowski 2016, p. 276). As it results from this notice, ‘balsamiczka’ must have been intensely used and despite the damages was still valuable. References to scents containers were also found in texts of Piotr Skarga’s sermons, who said about: *a box with musk and pleasant smells and whatever comes near it, gets this nice fragrance.*

Not only the wealthy had in their posthumous inventories information referring to pomanders. Similar notes concern lists of ordinary craftsmen. The inventory of a tailor Piotr Endeman informs, that the dead had had a ‘balsamka’, which was described with its value: ‘*balsamiczka*’ in form of a pear, 1 lut 1¼ – tyńfs 3 (Inwentarze 1962, p. 190)⁴.

Boxes for scents were described in various inventories also due to their artistic values, high quality or the price of used materials: ‘*balsamiczka*’ with [engraved] portrait with 15 rubies or small silver ‘*balsamiczka*’, gilded. Pomanders were donated sometimes as votive offerings for churches. There is a story that a poet Jan Kochanowski offered a silver ‘balsamiczka’ for one of Poznań parish churches. Until presence Jasna Góra collection has been keeping a small pearl box for scents, hanging down the bottom of a ruby dress of Our Lady of Częstochowa, which was offered by Lady Ponińska, Poznań castellan in the 30^s of 18th c.

Due to compositions of the mixtures themselves and the ways of their preparing we can find some precious information in inventory reports made by pharmacists: posthumous inventory of a pharmacist Stanisław Głębowicz (died on 7th February 1711) (Inwentarze 1962, p. 65–67) or posthumous inventory of pharmacists, the marriage of Daniel and Dorota Tepper from 27th October 1718 (Inwentarze 1962, pp. 165–183). Medicines and aromas collected by the couple required great subject knowledge and financial means as well. Debtors list informed who first of all purchased various medicines and it included aristocrats and nobles. Unfortunately the list includes only sums and not products which had been bought.

Prices for inserts were sometimes very high, what of course depended on substances used for them. Together with trade development more or less exotic products appeared on market, like ambergris mentioned above. According to present definition: ‘ambergris (*Ambergris Tincture*) is a substance produced in the digestive system of whales (*Physeter macrocephalus*)’⁵. It is one

---

⁴ Sometimes the wills indicated the origin of gold objects, what enabled defining their market names: „1 balsamka Auspurska” from 1779.

⁵ <http://www.bojensen.net/EssentialOilsEng/EssentialOils01/EssentiaOils01.htm#Amber>.

substancji zapachowych, ale ze względu na swoje unikalne właściwości, także przy utrwalaniu tych zapachów, do dzisiaj bardzo popularna i ceniona. Ze względu na popularność ambry i sposób jej pozyskiwania w XVII–XVIII w. objęto kaszaloty ochroną i zakazem odłowu. Obecnie pozyskuje się ambre syntetyczną lub roślinną (np. z nasion hibiskusa), a często jako zamiennika używa się żywicy ladanum (lub labdanum; *Resina Ladanum*) otrzymywanej z niektórych gatunków czystka.

Nie tylko pojemniki na pachnidła wykorzystywano do rozsięwania przyjemnych zapachów wokół danej osoby. Czasami służyły do tego cienkie skórzane rękawiczki nasączone różnymi wonnościami (Eberle 1970, s. 261). W 1624 Władysław IV zakupił nie tylko dwa tuziny perfumowanych rękawiczek, ale także kolet z perfumowanej skóry oraz pudełko z esencją piżma, ambry i cybety oszaczowane aż na 100 florenów. Nie inaczej było z cienkimi lnianymi chusteczkami obszytymi przepięknymi koronkami klockowymi i igłowymi. Każdy element ubioru mógł być spryskiwany wonnościami. Dyskusja na temat sprowadzania z zachodniej Europy perfum toczyła się wśród moralistów już pod koniec XV wieku. Kaznodzieja Maciej z Raciąża czy dworzanin Zygmunta III Jan Porudeński zwracali uwagę, że młodzi bardziej zainteresowani są dyskusją na temat chociażby piżma i perfum, a nie sprawami istotnymi dla państwa. Wydawałoby się, że brać sarmacka nie zwracała uwagi na takie detale, a jednak książę Radziwiłł w korespondencji z 1655 roku pozwolił sobie nazwać hetmana Wincen-tego Gosiewskiego *kolegą swym perfumowanym*. Jednak nie zawsze było to pozytywnie postrzegane. Jędrzej Kitowicz, wielki orędownik stroju polskiego i związanych z tym zwyczajów, pominął wamsy, szustokory i peruki, opisując grupę zwolenników zachodniego stroju dość obcesowo i przy okazji wyrażając swe niezadowolone z powodu zachowania kobiet: *Nic zaś tak nie odrażało od siebie białą pleć jak wąsy, gdy miały podostatkiem w stroju cudzoziemskim gachów bez wąsów, a do tego równie jak niewiasty wypudrowanych, wyfryzowanych, wygorsowanych, wypiżmowanych* (Kitowicz 1999, s. 248). Autor nie zwracał uwagi na lniane perfumowane chusteczki, które noszono także do stroju polskiego. Na portrecie Stefana Batorego (malarz polski, koniec XVI w.) widoczna jest w prawej ręce króla biała chustka, która była atrybutem cesarzy bizantyjskich oraz sultanów tureckich (Gutowska-Dudek 2012, s. 3, 76), więc tym bardziej była nasączana olejkami zapachowymi. Także w prawej ręce białą chustkę ma czternaścieletni Sebastian Lubomirski na obrazie przypisywanym Giovanniemu de Monte z Wenecji (ok. 1560), który ubrany jest w strój zachodni – wams z aksaminowymi pludrami (Gutowska-Dudek, 2012, s. 5, 78). W lewej ręce młodzieniec ma rękawiczki. Być może zarówno chustka, jak i rękawiczki były nasączone wonnościami.

of few substances of animal origin used for scents production, but also because of its unique properties for fragrance consolidation, popular and valued till today. Due to ambergris popularity and the ways of obtaining it in 17th–18th c whales were under protection and their catching was banned. At present the substance is replaced by synthetic or vegetal counterparts (e.g. from hibiscus or labdanum resin *Resina Ladanum*) obtained from the shrubs of some species of rockrose.

Not only containers were used for spreading nice fragrances around persons. Sometimes they were thin leather gloves soaked with various aromas. In 1624 Władysław IV bought not only two dozen of perfumed gloves, but also a leather perfumed collar and a box with ambergris, musk and civet essences, worth 100 florins. Similar situation was with thin linen handkerchiefs, lined with beautiful needle or bobbin laces. Each garment element could have been sparkled with perfumes and discussion on importing perfumes from Western Europe was moralists' debate subject even at the end of 15th c. Preacher Maciej from Raciąż or a courtier of Sigismund III, Jan Porudeński remarked that the young are more interested in discussions on musk and perfumes, than in vital matters of the state. Sarmatian nobles seemed not to pay any attention to such details, like perfumes, however prince Radziwiłł in his letters from 1655, addressed hetman Wincenty Gosiewski *his perfumed friend*. The fashion not always was positively seen. Jędrzej Kitowicz, a great apostle of national Polish dress and traditions, neglected wamses, justacorpses and wigs, describing unceremoniously a group of western clothes fashion followers, expressing simultaneously his discontentment concerning women's behavior: *Women were not pleased with moustaches, when they had all around them young men without moustaches, dressed in foreign clothes and powdered like women, with sophisticated hairstyles sprayed with musk* (Kitowicz 1999, p. 248). The author did not remember linen perfumed handkerchiefs worn also to Polish costume. The portrait of Stefan Batory (Polish painter, the end of 16th c) presents the king's right hand with a white kerchief, which was also an attribute of Byzantine emperors or Turkish sultans (Gutowska-Dudek 2012, pp. 3, 76), therefore it must have been soaked with scenting oils. Fourteen year old Sebastian Lubomirski in the portrait attributed to Giovanni de Monte from Venice (about 1560), dressed in Western clothes – wams with velvet hose, is holding a white kerchief in his right hand (Gutowska-Dudek, 2012, pp. 5, 78). The boy has gloves in his left hand and probably both the kerchief and gloves were soaked with scents.

Encyklopedia staropolska speaks mainly about women using scents containers, but they were also used by men, not necessarily

W *Encyklopedii staropolskiej* mowa jest przede wszystkim o niewiastach używających pojemników na zapachowe mikstury, ale jest to tylko pół prawdy, ponieważ w taki sam sposób używane były przez mężczyzn i to niekoniecznie zniewieściałych, jak twierdził Gloger. Pojemniki na pachnidła lub w niektórych przypadkach amulety antymorowe cieszyły się dużym popytem wśród arystokracji, ale jak zauważono, w wielu przypadkach przedstawiciele niższych grup społecznych także korzystali z tego luksusu. Wydaje się, że właśnie pojemnik z Płonkowa był tańszą, ale za to bardzo solidną wersją jabłuszka. Pozostaje jeszcze kwestia wonności, jakimi mógł być wypełniony. Zapewne były różne warianty wielkościowe i cenowe. Informacje dotyczące specyfików używanych w czasie zarazy jasno określają warianty dla bogatych i dla biednych członków społeczeństwa (Pękacka-Falkowska 2009, s. 124), należy więc zakładać, że podobnie było z kulkami zapachowymi wypełniającymi wnętrza pojemników.

effeminated ones, as Gloger claims. These boxes and amulets were popular with both the rich and the poor. The object from Płonkowo was a cheaper, but very solidly constructed version of 'an apple', there is only a question what substances had originally filled it. There must have been differences in sizes and prices. Information concerning substances used in epidemic times clearly define variants for rich and poor members of a society (Pękacka-Falkowska 2009, p. 124), so probably that was also the case with fragrant balls filling the containers.

Bibliografia / Bibliography

- APGd, SztumZ 4, s. 182
- Eberle L., 1970, *Rękawica średniowieczna, Z otchłani wieków*, XXXVI, z. 3, s. 260–264.
- Gloger Z., 1900–1903, *Encyklopedia staropolska*, Warszawa.
- Grinder-Hansen P., 2001, *Danmark og Renæssance*, Kopenhaga.
- Grupa M., Kozłowski T., Krajewska M., Grupa D., Janowska N., Jarzęcki K., Kurzawa D., Mucha N., Nowak M., Nowak S., Przy-morska-Sztuczka M., Słomczewska M., Wojciechowska A., Ma-jorek M., 2015, *History of St. Oswald church in Płonkowo, History of the church of St. Oswald in Płonkowo*, t. 1, Płonkowo.
- Gutowska-Dudek K., 2012, *Portret polski. Tradycja i świadomość historyczna*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.
- Inwentarze 1961, *Inwentarze mieszczańskie z lat 1528–1635 z ksiąg miejskich Poznania*, wyd. S. Nawrocki, J. Wisłocki, Poznań.
- Inwentarze, 1962, *Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, t. 1: (1700–1758), wyd. J. Burszta, Cz. Łuczak, Poznań.
- Kitowicz J., 1999, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa.
- Kizik E., 2012, *Aneks. Gdański poradnik na czas dżumy z 1708 roku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk, s. 249–272.
- Nowosad W., Kowalkowski J., 2016, *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku*, Warszawa.
- Pękacka-Falkowska K., 2009, *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia*, Seria: Biblioteka ToMiTo, Toruń.
- Sieradzka A., 2003, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa.
- Turnau I., 1999, *Słownik ubiorów*, Warszawa.
- <http://www.bojensen.net/EssentialOilsEng/EssentialOils01/EssentiaOils01.htm#Amber>.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Cornelisz_van_Oostsanen
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_van_Steffenswert_-_Knielende_Maria_Magdalena1.JPG.